

Gökhan Atılğan

İdeoloji

Bir liberal büyük olasılıkla liberalizmin bir ideoloji olmadığı, buna karşılık ancak komünizm ve faşizmin ideoloji olarak tanımlanabileceği düşüncesindedir. Çünkü ona göre gerek komünizm gerekse de faşizm baskıcı ve totaliter oldukları için özgürlük karşıtıdır. Benzer biçimde, bir muhafazakâr, Marksizm ve liberalizmi ideoloji olarak görecektir. Çünkü bunların her şeye muktedir bir rasyonalizmi temsil ettikleri ve toplumun kendi içsel evrimine müdahale ederek onu bozdukları kanısındadır. Bir faşist kendi dışındaki tüm siyasi projeleri ideoloji diye niteleyecektir. Zira hepsi de inançlardan, tutkularından yoksun kuru bilgi yığınlarıdır. Bir İslamcı, ilahi adalet ilkelerini bir kenara bırakan ve dinsel metinlere dayanmayan fikir sistemlerinin ideoloji olduğunu iddia edecektir. Bir Marksist ise hem Marksizmi, hem de liberalizmi, muhafazakârlığı, faşizmi ve İslamcılığı ideoloji olarak adlandıracaktır. Nasıl ki Marksizm ezilen sınıfların ideolojisi ise ötekiler de nihayetinde hâkim sınıfların hizmetindeki ideolojileridir.

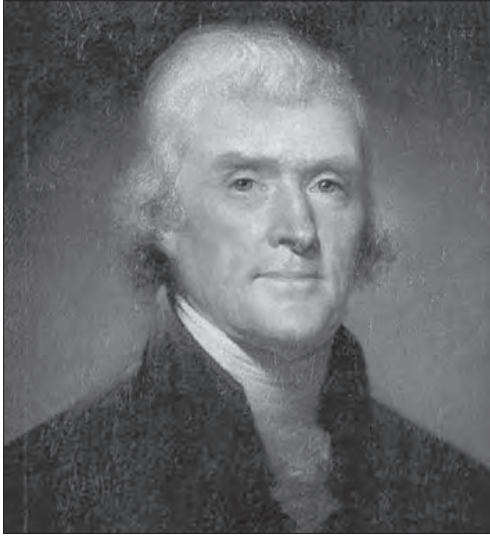
Eğer siyaset bilimcilerin ‘siyasal ideoloji’ olarak ele aldığı kategorilerden (Marksizm hariç) hiçbiri kendisinin bir ideoloji olduğunu kabul etmiyorsa ortada ciddiye alınması gereken bir durum var demektir. Tuhaf ve anlaşılması zormuş gibi görünen bu sorun, ideoloji kavramının tarihsel serüveninde izlediği yolların çapraşıklığından kaynaklanır. Kavram; serüveninin kimi uğraklarında iyi, doğru ve güzeli, başka uğraklarında kötü, yanlış ve çirkini temsil etmiştir.

Kelimenin kök anlamına baktığımızda ideoloji muhlis bir kavramdır. ‘İdea’ ve ‘-oloji’nin kaynaşmasından oluşur ve ‘fikirbilim’ gibi bir anlama gelir; nasıl ki ‘sosyo’ ve ‘-loji’ kaynaşması ‘toplumbilim’ anlamına geliyorsa. Kavram, ilk kez 1796 yılında kullanıldığında tam da bu kök anlamına gönderme yapıyordu. Fikirlerin kökenlerinin, oluşum süreçlerinin, değişim ve direnç nedenlerinin bilinebileceğini, böylelikle Aydınlanma felsefesine uygun olarak toplumun

yeniden biçimlendirilebileceğini ima ediyordu. Oysa Destutt de Tracy (1754-1836), mucidi olduğu ideoloji kavramının çağlar boyunca sosyal bilimlerin en tartışmalı kavramlarından biri olacağını hayal bile edemezdi.

Türkiye’de ideoloji kavramının baskın anlamı, olumsuz bir ima taşıyageldi. Buna göre ideoloji; iyiye karşı kötüyü, güzele karşı çirkini, doğruya karşı yalanı ve yanlışı temsil eder. İdeoloji genellikle marjinaldir, ufku dardır, meşruiyeti yoktur ve hatta içinde kanunlarla çatışan gizli emelleri barındırır. Makbul olan, ideolojik olmayandır. İdeolojinin, günümüz dünyasındaki çağrışımlarının da olumlu olduğu söylenemez. İdeoloji kavramıyla gönderme yapılan şey, genellikle 20. yüzyılın ilk üç çeyreğinde dünyayı harap eden faşizm ve komünizm gibi aşırı uçlardaki fikir kalıplarıdır. İkinci Dünya Savaşı’nın ardından faşizm yenilmiş, 1989-1991 döneminde komünizm çökmüş ve böylelikle yerküre ideolojilerin yıkıcı etkisinden kurtulmuştur. Kısacası ideolojilerin sonu gelmiştir; hâlâ ideoloji peşinde koşanlar marjinal, sorunlu ya da hastalıklı kimselerdir.

İdeolojinin bu olumsuz anlamı, kavramın ilk ortaya çıktığı zamanlarda Napoléon Bonaparte (1769-1821) tarafından geliştirilmişti. Oysa Napoléon, “Güzel Fransa’mızın başına gelen her türlü musibeti ideologların öğretisine

Destutt de Tracy, ideoloji kavramının mucididir. İlk kez 1796 yılında kullanıldığında kelimenin kök anlamına gönderme yaparak ideolojinin ‘fikirbilim’ anlamına geldiğini söyleyen Tracy’ye göre fikirlerin oluşum süreçleri bilinebilir ve böylelikle toplum yeniden biçimlendirilebilirdi.

... yormak gerekir” diyerek¹ tüm olumsuzlukların kaynağını ideolojiye çıkarmadan önce, ideologlara son derece önemli bir misyon yüklemişti. İdeologların yön verdiği *Institut de France* adlı kuruluşu Aydınlanma felsefesinin ilkelerine dayanan bir ulusal eğitim sistemi geliştirme görevi verdiğinde ideolojiden kendisi de en az Tracy kadar olumlu bir beklentiye sahipti. *Institut de France*’ın fahri üyesi olmakla övünmesi bunu gösteriyordu. İdeologlar insan zihninin yasalarını keşfedecekler ve sistematik bir eğitim programıyla genel mutluluğa hizmet edecek şekilde insan zihnini dönüştüreceklerdi. Ancak siyasi bir pragmatist olan

1 Raymond Williams, *Anahtar Sözcükler*, çev. Savaş Kılıç (İstanbul: İletişim, 2007), 185.

Napoléon, iktidarını bir imparatorluğa çevirmeye yönelince yüzünü yerleşik dinsel kurumlara dönerken, liberal ve cumhuriyetçi aydınlara sırt çevirdi. Devrim zamanında konmuş olan dinsel kurumların eğitim yapma yasağını kaldırıncı, rahiplere ve dinsel fikirlerle beslenen bir toplumsal düzene cesurca karşı çıkan ideologlara düşman oldu, onları horladı.

Böylelikle ideoloji, her şeyin kurtarıcısı ve bilimlerin kraliçesiymiş gibi başlayan serüveninde, kısa sürede tökezledi ve tüm kötülüklerin kaynağıymış gibi bir içerik kazandı. İdeoloji, o zamandan beri olumlu ve olumsuz anlamları arasında rakkaslanmaya devam eder.

Tanımlar ve ayrımlar

“İdeoloji tüm sosyal bilimlerde tarifi en zor kavramdır.”² Bunun nedeni ideoloji kavramının sadece anlam ve işlevlerinin farklı kuramsal yaklaşımlara göre değişebilmesinden değil, aynı zamanda siyasal yan anlamları ve gündelik hayattaki kullanımlarının çeşitliliğinden ötürü ağır bir yük taşımasından kaynaklanır.³

İdeolojinin sayısız tarifi yapılmıştır. Ancak yine de belli başlı ideoloji tanımlarını sınıflandırmak mümkündür. Kaba bir sınıflandırma ideolojinin olumlu, olumsuz ve nötr anlamlar yüklendiğini gösterecektir. Terry Eagleton⁴ ve Andrew Heywood⁵ tarafından aktarılan en göze çarpan ideoloji tanımlarına şöyle bir bakalım: “İçinde, bireylerin, toplumsal yapıyla olan ilişkilerini yaşadıkları vazgeçilmez ortam”, “toplumsal yaşamda anlam, gösterge ve değerlerin üretim süreci”, “siyasi bir inanç sistemi”, “belirli bir sosyal sınıf veya sosyal grubun dünya görüşü”, “eylem yönelimli siyasi fikirler kümesi” gibi tanımlar olumlu ya da olumsuz imalarda bulunmaksızın ideolojiyi nötr olarak konumlandırırlar. Çünkü bireylerin bir kısmına değil tamamına, toplumsal yaşamın bir yanına değil her yanına, sosyal sınıf ya da gruplardan birine değil tümüne, eyleme yönelen siyasi fikirlerin bazısına değil tamamına gönderme yaparlar. “Bir egemen siyasi iktidarı meşrulaştırmaya yarayan fikirler”, “toplumsal olarak zorunlu yanılısama”, “yönetici sınıfın siyasi fikirleri”, “sömürülenler ya da baskı altındakiler arasında yanlış bilinci yayan fikirler”, “bir siyasi sistemi ya da rejimi meşrulaştırmak üzere, resmî olarak ayrıcalık verilmiş fikirler kümesi” gibi tanımlar olumsuz çağrışımlar getirirler. Bu tanımlarda ideoloji egemen siyasi iktidarın, yönetici sınıfın, hüküm süren rejimin hizmetindedir. “Toplumsal yaşamın doğal gerçekliğe dönüştürüldüğü süreç”, “bireyi sosyal bir bağlamda konumlandıran ve müşterek aidiyet hissi yaratan fikirler”, “bilinçli toplumsal aktörlerin

2 David McLellan, *Ideology* (Buckingham: Open University Press, 1996), 1.

3 Jorge Larrain, *The Concept of Ideology* (Londra: Hutchinson, 1979), 13.

4 Terry Eagleton, *İdeoloji*, çev. Mutallip Özcan (İstanbul: Ayrıntı, 2005), 18.

5 Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler* (Ankara: Adres, 2010), 21-22.

kendi dünyalarına anlam verdikleri ortam” gibi tanımlar nispeten olumlu tınılara sahiptir. Bu tanımlarda ideoloji bireyi toplumsallaştıran, dünyayı anlamlandırmasına yarayan ve ideal siyasi düzen arayışına yönelten bir içerik kazanır.

Sayırsız ve farklı anlamlara gelebilecek tanımları olsa ve bu tanımlar sınıflandırılabilirse bile, ‘ideoloji’yi konumlandırırken ikili bir ayrıma gitmek hem gerekli hem de kullanışlıdır.

İdeolojinin doğası ve işleviyle ilgili olan birinci ayrımda toplumsal gerçekliğin kimler tarafından ve nasıl çarpıtıldığına, bu çarpıtmanın karşılığını hangi toplumsal gerçeklikte bulduğuna, hangi toplumsal sınıfların hâkimiyetini yeniden üretmeye yaradığına, mevcut toplumsal çelişkilerin nasıl doğallaştırıldığına, bunların hangi sahte çözümlerle maskelendiğine, hâkim sınıfların fikirlerinin nasıl tüm toplumun çoğunluğuna nüfuz edebildiğine bakılır. Buna ideolojinin birinci ya da *dar anlamı* diyebiliriz. İkinci ayrımda ise siyasi fikir ve inanç kümelerinin toplum düzeni ve siyasi iktidar karşısındaki konumlarına bakılır. Bunu da ideolojinin ikinci ya da *geniş anlamı* olarak adlandırabiliriz.

İdeolojinin birinci anlamı ve bunun günümüzdeki yaygınlığı Karl Marx’tan (1818-1883) kaynaklanır. O nedenle ideolojinin bu anlamını kavrayabilmek için onun Marx’ın eserlerinde ve Marksist gelenekte nasıl anlamlandırıldığına bakmamız gerekir.

Marx’ın mirası

İdeoloji kavramı, günümüzdeki yaygınlığını Karl Marx’a borçludur. Düşünür, eserlerinde ideoloji konusunda net bir tanım yapmamıştır. Bu durum ihmalden değil, Marx’ın diyalektik yönteminden kaynaklanır. Bertell Ollman’ın belirttiği gibi⁶ Marx’ın diyalektik yönteminin doğası, kavramların ya da terimlerin sabit olarak tanımlanmasına aykırıdır. Marx, bir ilişkiyi incelerken onu değişik soyutlamalarla mercek altına alır ve ona değişik konumlanma noktalarından bakar. Soyutlama düzeyleri ve konumlanma noktaları değiştikçe kavramların anlamlarında değişmeler olabilir. Bu nedenle, Marx’ın eserlerinde sabit bir ideoloji tanımını aramak boşunadır.

Bununla beraber, Marx’ın başlıbaşına bir incelemeyi hak edecek bir ideoloji kuramı vardır.⁷ Burada, Marx’ın ideoloji kuramını hangi farklı sorunsallara odaklanarak ve nasıl inşa ettiğini ancak kabaca ele alabileceğiz.⁸ Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) ile devlet, Ludwig Andreas Feuerbach

6 Bertell Ollman, “Marx’s Use of Class”, *American Journal of Sociology* 5 (1968), 537-580.

7 Bu konudaki en önemli çalışma: Jorge Larrain, *Marxism and Ideology* (Londra: McMillan, 1983).

8 Ayrıca bkz. Gökhan Atılğan “Marx’ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanığı”, *Praksis* 4 (2001), 11-34.

(1804-1872) ile din, sol Hegelcilerle felsefe, klasik ekonomi politikçilerle kapitalizm çözümlemesi üzerine yaptığı tartışmalar, Marx'ın ideoloji kuramının ana izleklerini takip edebilmeyi mümkün kılar. Bu izleklerde Marx, devlete bakarak toplumun, dine bakarak insanın, fikre bakarak eylemin, mübadele alanına bakarak toplumsal eşitsizlik ve sömürünün anlaşılamayacağını gösterir. Devlet, bütün yurttaşların ana yapısıymış gibi görünerek toplumun sınıflardan oluşmuşluğunu; din, bu dünyadan öte bir adalet özlemiyle şimdiki dünyadaki adaletsizlikleri; mevcut toplumsal ilişkileri olağanmış gibi algılayan zihin, bu ilişkilerdeki olağandışı çarpıklıkları; mübadele alanı da hukuken eşit bireyler arasındaki serbest bir ilişki görünümüyle üretim alanındaki sömürüyü gizler.

Hegel açısından toplumu anlamak için devletin oluşumu ve yapısı kavranmalıydı; çünkü insan devletin öznelleşmesiydi. Oysa Marx'a göre bunun tersi doğrudur: Devleti anlamak için insandan hareket edilmeliydi; çünkü devlet, insanın nesnelleşmesiydi. "... siyasal ana yapı," diyordu Marx, "halkı yaratmaz ama tersine halk siyasal ana yapıyı yaratır."⁹ Hegel, devletin en yüksek gerçekliğinin insan olduğunu düşünüyordu, Marx ise tersini. Gerçek kişi hâline gelen devlet değildi, insanın toplumsal gerçekliği devlet hâline gelendi.¹⁰ Öyleyse devleti açıklamak ancak toplumsal gerçekliğe bakarak mümkün olabilirdi.

Feuerbach, dini yaratanın insan olduğunu, tanrının insanı yarattığına ilişkin düşüncenin bir tersyüz etme olduğunu savunuyordu. Marx, bu önermeyi temelde kabul eder. Ancak, bu baş aşağılığın bir yanılısamadan daha fazla bir şey olduğunu ve tersyüz olmuş maddi gerçeklik tarafından doğurulduğunu belirterek Feuerbach'tan ayrılır. "Dinsel üzüntü," der, "bir ölçüde gerçek üzüntünün dışavurumu ve bir başka ölçüde de gerçek üzüntüye karşı bir protesto[dur]."¹¹ Dolayısıyla Marx için insanın mistik bir düşünce âleminde çıkışı, zihinsel bir mücadeleyi değil, yaşanan gerçek acılara kaynaklık eden toplumsal çelişkilere karşı mücadeleyi gerektirir: "... dinin eleştirisi, dinin aylasını oluşturduğu bu gözyaşları vadisinin tohum hâlindeki eleştirisi anlamına geli[r]."¹²

Genç Hegelciler, insanların, kendi öz yaratımları olan yanlış fikirler önünde korkuyla eğildiklerini düşünüyorlardı. Öyleyse insan, boyunduruğu altında ezildiği kuruntulardan, fikirlerden, dogmalardan, hayali yaratıklardan kurtarılmalıydı. Bunun için Genç Hegelcilerin önerdiği üç çözüm vardı: i) İnsanlara bu yanılısamaları değiştirip, yerine insanın özüne uygun düşünceler koymayı öğretmek; ii) bu yanılısamalara karşı eleştirici bir tutum takınmayı

9 Karl Marx, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, çev. Kenan Somer (Ankara: Sol, 1997), 47.

10 A.g.e., 59

11 A.g.e.,192.

12 A.g.e., 192.

belletmek; iii) bunları kafalarından çıkarıp atmanın yollarını göstermek. Genç Hegelcilere göre, böylelikle mevcut gerçeklik çökecekti. Marx, sorunun böyle konuluşunu, getirilen çözüm önerilerini ve umulan sonucu “masum ve çocuksu düşler” olarak tanımlar.¹³ Ancak eleştirisi serttir. Genç Hegelcileri “ideologlar” olarak adlandıran Marx, “... her ideolojide insanlar ve onların ilişkileri, bize, *camera obscura*’daymış [karanlık kutu] gibi baş aşağı görünür” der.¹⁴ Buradan başlıca üç sonuç çıkar: Birinci sonuç; ideolojinin olumsuz bir anlam taşıdığıdır. Çünkü ideoloji gerçekliği çarpıtır. İkinci sonuç; ancak gerçekliği çarpıtın fikirlerin ideolojik olduğudur. Demek ki bütün fikirler ideolojik değildir. Üçüncü sonuç; ideolojinin olumsuzluğunun ve gerçekliği çarpıtma işlevinin insanların söylediklerinden, imgelerinden, kavrayışlarından yola çıkmasından kaynaklandığıdır. Oysa Marx’a göre bilinç biçimleri yerine maddi gerçeklikten hareket edilmelidir. Ancak o zaman yanlış ya da çarpık fikirlerin toplumsal ilişkilerin bir sonucu olduğunun farkına varılabilir. Zira, “yanılsama sadece beyinlerde doğmamakta, gerçek toplumsal ilişkilerden kaynaklanmaktadır.”¹⁵ Beri yandan, ideologların “her şeyi baş aşağı koymaları gibi”¹⁶ ideolojik çarpıtmalar da ilişkileri gizleyip yeniden ürettikleri için kural olarak hâkim sınıflara hizmet ederler. Öyleyse, ideolojik çarpıtmalar onlara kaynaklık eden gerçek toplumsal ilişkiler ve bundan kaynaklanan ilişkiler çözüldüğünde ortadan kaldırılabilirler. Bu ilişkilerin çözülmesi de hâkim sınıfların devrilmesiyle, yani bir devrimle mümkün olabilir.¹⁷

Görüldüğü gibi, Marx, ideolojideki baş aşağılıkla maddi ilişkiler arasında bağlantı kurar. Ancak bu ilişkisellik sanki arada hiçbir dolayım yokmuş gibi bir izlenim verir. Marx, iktisadi çözümlemelerinde ise maddi ilişkilerin ideolojide çarpıtılmasını sağlayan bir dolayım olduğu sonucuna varır. Metanın fetiş karakteri emeğin toplumsal karakterini, mübadele alanı da emek sömürsünü gizler ya da doğallaştırır. Üreticiler arasındaki toplumsal ilişki, ancak emek ürünlerinin mübadelesi yoluyla kurulur. Bundan dolayı “kendi emek ürünlerinin toplumsal ilişkileri, üreticilere, oldukları gibi, yani emek harcayan kişilerin kendi aralarındaki toplumsal ilişkiler olarak değil, aksine, kişiler arasındaki maddi ilişkiler ve şeyler arasındaki toplumsal ilişkiler olarak görünür.”¹⁸ Benzer bir durum emek piyasası için de geçerlidir. Emekçi ile sermayeci burada karşı karşıya geldiklerinde alıcı ve satıcı olarak özgür ve hukuk önünde eşittir. Serbestçe bir sözleşme yaparlar. İki taraf da kendi çıkarlarını kollar. Hem alan hem de satan razıdır. Fakat aslında,

13 Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, çev. Sevim Belli (Ankara: Sol, 1987), 30.

14 A.g.e., 36, 44.

15 Daniel Bensaid, *Marx Kullanım Kılavuzu*, çev. Volkan Yalçıntoklu (İstanbul: Habitus, 2011), 173.

16 Marx ve Engels, *Alman İdeolojisi*, 128.

17 A.g.e., 70.

18 Karl Marx, *Kapital 1*, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan (İstanbul: Yordam Kitap, 2011), 83.

mübadele alanı üretim alanındaki eşitsizliği ve sömürüyü gizleyen bir dolayım işlevi görür. Marx, bu alandan üretim alanına geçildiğinde her şeyin nasıl başkalaştığını çarpıcı bir biçimde tasvir eder: “para sahibi şimdi kapitalist olarak önden gidiyor, emek gücü sahibi de onun işçisi olarak arkadan yürüyor; birinde anlam yüklü bir bıyık altından gülümseme ve iş yapma hevesi, diğerinde, kendi derisini pazara getirip de bunu yüzdürmekten başka bir şey beklemesine imkân olmayan bir kimsenin çekingenlik ve tutukluğu.”¹⁹

Marx, ideolojiyi nerede aramıştır? Kapitalist üretim tarzına özgü toplumsal ilişki ve çelişkilerde. Onun ideoloji kuramı bu ilişki ve çelişkilerin devlette, hukukta, dinde, felsefede gizlendiğini, çarpıtıldığını, maskelendiğini öne sürer. Bütün bu gizleme, çarpıtma ya da maskeleyme işlemlerinin de hâkim sınıfın lehine olduğunu, kapitalist üretim tarzını yeniden üretmeye yaradığını gösterir. İdeolojiye karşı mücadelenin sadece fikirler düzeyinde kazanılamayacağını, onu yaratan koşulların aşılmasıyla başarıya ulaşabileceğini vurgular.

Bu durumda Marx'ın kuramlarının (Marksizmin) da bizzat Marx'ın bazı önemli takipçileri tarafından bir 'ideoloji' olarak tanımlanmasını nasıl açıklayabiliriz? Bu soruya yanıt verebilmek için ideoloji kavramının Marx sonrası Marksist gelenek içinde nasıl konumlandırıldığının kuş bakışı görünümünü ortaya koymamız gerekir.

Marksist gelenek

Marx'ın ölümünden sonra (1883) onun düşüncelerini takip edenler ideoloji kavramını üç farklı anlama gelecek şekilde kullandılar.

Birinci anlam; Marx'ın *Ekonomi Politığın Eleştirisine Katkı* adlı eserinin ünlü “Önsöz”ünde ima ettiği anlama yakındı. Marx, burada, “hukuki, siyasi, dini, artistik ya da felsefi biçimleri” toplumsal bilinç biçimleri olarak tanımlıyor, “ideolojik şekiller” olarak adlandırıyor ve toplumun iktisadi temeli üzerinde yükselen ‘üstyapı’da konumlandırıyordu.²⁰ Marksistler arasında en çok okunan ve tartışılan bu paragrafın imalarından ötürü ideoloji zaman zaman ‘üstyapı’ ile özdeş bir anlama gelecek şekilde kullanıldı ve buna genellikle ‘maddi temel yapının diyalektik karşıtı olarak ‘ideolojik üstyapı’ dendi.

İkinci anlam; ideolojilerin temel toplumsal sınıfların dünya görüşleri olduğu yönündeydi. Marksist gelenek içinde ideolojiye bu anlamı esas olarak Rusya'daki Ekim Devrimi'nin (1917) önderi Vladimir İlyiç Lenin (1870-1924) tarafından verildi. Lenin, *Ne Yapmalı* adlı eserinde kapitalizm çağında iki ideolojiden “ya burjuva ideolojisi ya da sosyalist ideoloji”den söz edilebileceğini belirtiyordu. Lenin'e göre “sınıf karşıtılarıyla parçalanmış

¹⁹ A.g.e.,178.

²⁰ Karl Marx, *Ekonomi Politığın Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli (Ankara: Sol, 1979), 26.

bir toplumda sınıf-dışı ya da sınıf-üstü bir ideoloji” söz konusu olamazdı.²¹ Lenin’in sosyalist ideolojiden kastının Marksizm olduğu besbelliydi. Macar Marksist düşünür Georg Lukács (1885-1971), Marksizmi “proletaryanın ideolojik ifadesi” olarak tanımlamakla²² Lenin gibi, ideolojinin temel toplumsal sınıfların dünya görüşleri anlamına geldiğine ilişkin vurguyu pekiştirdi. Marksizm, temel toplumsal sınıflardan birinin, işçi sınıfının dünya görüşüydü. Peki nasıl olmuştu da ideolojiye genellikle olumsuz bir anlam yükleyen Marx’ın düşünceleri en önemli takipçileri tarafından ‘ideoloji’ olarak adlandırılmıştı. Bunun basit bir sebebi vardı. Marx’ın ideolojiyi tartışmaya mahal bırakmayacak şekilde olumsuz anlamıyla kullandığı *Alman İdeolojisi* adlı eseri ilk kez 1932’de yayımlanmıştı. Lenin, Marx’ın bu eserini okuyamadan 1924 yılında öldü. Lukács ise *Tarih ve Sınıf Bilinci* adlı önemli eserini 1920’de verdi. Yani her iki düşünür de Marksizmi ideoloji olarak tanımlarken ideolojinin apaçık olumsuz anlamıyla kullanıldığı *Alman İdeolojisi*’ni okumamışlardı.

İdeolojiye Marx’ın takipçilerince verilen üçüncü anlam; ideolojinin insanların gündelik pratiklerine, eylemlerine ve yönelimlerine esin veren ve bu açıdan toplumun en geniş kesimlerine nüfuz etmiş hâkim fikirler olduğunu ima ediyordu. İdeolojiye, bu anlamını İtalyan Marksist düşünür Antonio Gramsci (1891-1937) kazandırdı. Gramsci’nin ideoloji tanımı şöyleydi: “... sanatta, hukukta, ekonomik etkinlikte, bireysel ve kolektif yaşamın bütün tezahürlerinde kendini örtük biçimde açığa vuran bir dünya tasavvuru ...”²³ Gramsci, ideolojiyi felsefe, ortak duyu ve folklor olarak üç farklı düzeyde çözümlendi. Bu çözümlemenin amacı; hegemonik ideoloji olarak egemen sınıfa ait fikir ve değerlerin emekçi sınıflar üzerindeki yönlendirici etkisini açığa çıkarmaktı.

Gramsci’nin ideolojinin maddiliğine ilişkin vurgusu Fransız Marksist düşünür Louis Pierre Althusser (1918-1990) tarafından bir başka açıdan pekiştirildi. Althusser, ideolojinin bireyleri üretim ilişkileri ve ondan türeyen öbür ilişkilerde üzerlerine düşen rolleri kabullenen özneler olarak inşa ettiğini belirtti. “Her ideoloji,” diyordu, Althusser, “... her şeyden önce bireylerin üretim ilişkileri ve ondan türeyen ilişkilerle olan hayalî ilişkisini gösterir. Demek ki ideolojide, bireylerin varoluşunu yöneten gerçek ilişkiler sistemi değil, fakat bireylerin içinde yaşadıkları gerçek ilişkilerle hayalî ilişkisi (temsil edilir) gösterilir.”²⁴

21 Vladimir İlyiç Lenin, *Ne Yapmalı? Hareketimizin Canalıcı Sorunları*, çev. Muzaffer Erdost (Ankara: Sol, 1990), 48.

22 Georg Lukács, *History and Class Consciousness: Studies in Marxist Dialectics*, çev. Rondey Livingstone (Cambridge ve Massachusetts: The Mit Press, 1971), 258.

23 Antonio Gramsci, *Selections from Prison Notebooks*, der. ve çev. Quintin Hoare ve Geoffrey Nowel Smith (New York: International Publishers, 1989), 328.

24 Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Yusuf Alp ve Mahmut Özışık (İstanbul: İletişim, 1994), 54.

Yunanistan'dan Marksist kuramcı Nicos Poulantzas'ın (1936-1979) ideoloji kuramına katkısı, ideolojinin kertelere (ya da düzeylere) ayrılabilmesine ilişkin vurgusundan geliyordu. Poulantzas'a göre ideoloji örneğin ahlaki, hukuki ve siyasi, estetik, dinî, ekonomik, felsefi gibi kertelere ayrılabilirdi. Belirli bir toplumsal formasyon içinde ideolojinin bir kertesi diğerlerine göre başat bir konumda olabilirdi. Son derece karmaşık olan bu durum o toplumsal formasyonun birliğini teminat altına alıyordu. Söz gelimi feodalizmin başat ideolojisi dinî ideoloji iken kapitalist formasyonun başat ideolojisi hukuki-siyasi ideolojydi.²⁵

Gerek Marx'ın kendisinin gerekse de takipçilerinin ideoloji tanımlarında yer yer farklılaşmalar, vurgu farklılıkları, odaklanılan soruna göre değişimler olduğu bir gerçek. Bununla beraber tüm Marksist geleneğin ideoloji sorunsalını toplumsal ilişkiler bağlamında ve hâkim sınıfla bağımlı sınıflar arasındaki bir ilişki olarak ele aldığı apaçık. Bu açıdan bakıldığında ideolojinin *dar anlamının* Bertell Ollman'ın formüle ettiği şu temel sorularla²⁶ çalıştığı söylenebilir: İdeolojinin ana formları nelerdir? İdeoloji nasıl çalışır ve toplumumuzdaki rolü nedir? Sınıf çıkarlarıyla nasıl bir alakası vardır? En çok kimin kârına, kimin zararınadır? Ne tür çelişkiler içerir? Ne dereceye kadar bir sömürü toplumundaki hayatın yansımasıdır ve ne dereceye kadar yönetici sınıf tarafından üretilip teşvik edilir? İdeolojinin farklı biçimleri sınıf mücadelesinin hangi uğraklarında ortaya çıkar? İdeolojinin toplumsal hayatın doğru kavranışıyla ilişkisi nedir? İdeoloji nasıl somut hâle getirilir; ona nasıl nüfuz edilebilir ve onun üstesinden nasıl gelinebilir?

Siyasi ideolojiler

İdeolojiyi konumlandırırken yapılacak ikinci ayırım, siyasi ideolojileri ayrıca ele alır. Bu ikinci ayırmada birbirinden farklı siyasi fikir ve inançlar ile bunların toplumsal düzen ve siyasi iktidarla ilişkilerine odaklanılır. Mevcut toplumsal düzeni revize, muhafaza, tahkim ya da alt etmeyi hedefleyen siyasi fikir kümeleri siyasi ideoloji olarak değerlendirilir. Bu ayırım; toplum düzeni karşısında farklı konumlardaki siyasi ideolojilerin hepsini tarafsız olarak inceleyebilmeyi mümkün kılar. Üstünlüğü, sosyalizmi siyasi bir ideoloji olarak tanımladığı gibi, kendisinin ideoloji olarak tanımlanmasına karşı çıkacak olan liberalizmi de bir siyasi ideoloji olarak ele alabilme kapasitesindedir. İdeolojinin *geniş anlamı* olarak tanımlayabileceğimiz bu ayırım için faşizm de, muhafazakârlık da, feminizm de, İslamcılık da aynı kategori içinde yer alır. Bu ayırma uygun verimli tanımlardan biri Martin Seliger tarafından şu şekilde yapılmıştır: “insanların örgütlü toplumsal

25 Nicos Poulantzas, *Political Power and Social Classes*, der. ve çev. Timothy O'Hagan (Londra: Verso, 1978), 210-211.

26 Bertell Ollman, “Marx's Critique of Ideology”, *Introduction to Essays in Critical Teheory: Toward a Marxist Critique of Ideology*, Richard Lichtman (New York: San Fransisco State University), 1993.

eylemin ve özellikle de siyasal eylemin araç ve amaçlarını, bu tür bir eylemin verili bir düzeni koruma, düzeltme, yok etme ve yeniden inşa etme amacı taşıyıp taşımadığına bakmaksızın, varsayma, açıklama ve doğrulamada kullandıkları fikirler kümesi.”²⁷

Bu tanımdan yola çıkarak siyasi ideolojilerin bazı özelliklerine ulaşmak mümkündür.

Siyasi ideolojiler insanları örgütler ve siyasi eyleme sevk ederler. Bunu başarabilmek için de peşlerine taktıkları insan kitlelerine toplumun nasıl olduğunu, nasıl işlediğini, nasıl olması gerektiğini, öyle olabilmesi için toplumda ne gibi değişiklikler yapılması lazım geldiğini ikna edici bir biçimde söylerler. Siyasi ideolojiler, genel düzlemde soyut fikirler ve kuramdan oluşurlar. Oysa kitleleri örgütleyebilmeleri için popülerize edilmeleri ya da basitleştirilmeleri gerekir. Bu da sloganlar, retorikler, simgeler, kodlar, renkler, ajitatif söylemler ya da basit yazılı metinlerle yapılır. Demek ki siyasi ideolojiler felsefi ve kuramsal düzeyleriyle popülerize edilmiş düzeyleri arasındaki geniş bir alanda farklı formlar kazanırlar.

Siyasi ideolojiler insanları belirli sosyal kümelerde konumlandırır. Böylelikle hayatı ve toplumu bir siyasi ideolojinin içinden gören insanlar siyasal bir kimlik edinirler. Bu, insanların değerleri, umutları, beklentileri, sempatileri ve nefretlerinin neler olabileceğinin, ya da neler olması gerektiğinin belirlenmesinde etkili olur. Bir milliyetçi kendi milletini tehdit eder gördüğü başka bir milletin üyelerine karşı nefretle yaklaşır; bir sosyalist sokakta gördüğü temizlik işçisine içtenlikle selam verir; bir muhafazakâr geleneksel değerlerinin yaşatılması için yürekte çaba harcar; bir feminist dünya yüzündeki erkek egemenliğinin bir gün sona ereceğini ümit eder, bunun mücadelesini verir.

Toplum ve dünya sürekli olarak değiştiğine göre, siyasi ideolojilerin de bu dönüşüme uygun bir biçimde kendilerini yeniden üretmeleri gerekir. Öyleyse; siyasi ideolojiler içinden geçilmekte olan çağa, döneme ya da güne uygun sözler söyleme, kendilerini yenileme kapasitesine sahip olmalıdırlar. Siyasi ideolojiler bu yüzden bir gözleriyle tarihe bir gözleriyle de bugüne bakarlar. Güncel gelişmeler ve gündelik siyasetle yakından ilişkilidirler. Çünkü siyasi ideolojiler boşlukta yaşayamayacakları için toplumsal bir taban üzerinde yükselmek zorundadırlar ve bu da ancak gündelik politikaya dâhil olarak mümkün hâle gelir.

Bununla beraber, siyasi ideolojilerin kural olarak bazı ana temaları vardır. Bunlar, siyasi ideolojilerin daha dayanıklı ve daha az değişen kısımlarıdır. Bu ana temalar, siyasi ideolojilerin toplumu açıklamalarında, ona nasıl ve neye göre bir yön verilmesi gerektiğini belirlemelerinde anahtar kavramlardır. Söz

27 Martin Seliger, *Ideology and Politics* (Londra: Allen and Unwin, 1976), 16.

gelimi, ‘toplumsal sınıf’ kavramı olmaksızın Marksizm düşünülemez bile. Ya da ‘toplumsal cinsiyet’ kavramını çekip çıkardığımızda feminizmden geriye pek bir şey kalmaz.

Her siyasi ideoloji belirli kuramlara ve ana temalara sahip olmakla birlikte bunların tarihi, iktisadi ve kültürel bakımdan farklılıklar gösteren farklı toplumlara uyarlanması gerekir. Buna ‘siyasal ideolojilerin yerleştirilmesi’ de denebilir. Muhafazakâr temaların gönderme yapacağı gelenekler Sri Lanka’da ve Türkiye’de aynı olamayacağı gibi sınıfsal tutum alışlar bakımından İngiltere ile Brazilya’yı ayınlamamızı gerektirecek bir nedenimiz yoktur. Dolayısıyla siyasi ideolojilerin başını çekenler ile onları popülerize edenlerin kendi ülkelerinin farklılıklarıyla benimsedikleri ideolojilerin ana temaları arasında uygun ilişkiler kurmaları ve bunları farklı dönemlere göre yeniden kurgulamaları gerekir.

Hiçbir siyasi ideoloji yalnızca bir döneme ait olduğunu söylemez; bilakis ölümsüz olduğunu iddia eder. Siyasi ideolojiler bir gözleriyle bugüne bakıyorlarsa öteki gözleriyle de tarihe bakarlar. Her siyasi ideoloji kendi derin köklerini tarihin derinliklerinde arar. Bu arayışlar sırasında kendilerine uygun toplumsal ilişkiler, kahramanlık öyküleri, efsaneler, mitler, semboller, vicdanlı tavırlar, ahlaklı tutumlar, eşsiz mücadele örnekleri bulurlar. Böylelikle haklılıklarının ve üstünlüklerinin ezeli olduğunu gösterirler ve bunu haklılıklarının, üstünlüklerinin ebediliğine dayanak yaparlar.

Aynı siyasi ideolojinin farklı yorumları olabilir ve bu, benzer ideolojik evrenlerdeki yarılmalara ya da çatlamalara işaret eder. Milliyetçi ideolojinin dünyada tek bir değişkesi yoktur. Marksizmin farklı farklı yorumları ve bu yorumların oluşturduğu siyasal kümelenmeleri vardır. İslamın kutsal kitabı Kur’an-ı Kerim’i farklı biçimlerde yorumlayarak hareket eden siyasal gruplara pekâlâ rastlanabilir. Bu nedenle de hayatı ve dünyayı aynı siyasal ideolojinin içinden kavrayan ama kavrama noktalarında farklılıklar gösteren eğilimlere rastlamak mümkün olur.

Siyasi ideolojiler saf, nev-i şahsına münhasır, kavramları yalnızca kendilerine ait kalıplar değildir. Siyasi ideolojiler iyi, doğru ve güzeli tarif ederken aynı anahtar kavramları ya da temaları kullanabilirler. Ancak bunları farklı biçimlerde içeriklendirir ve başka kavramlarla ilişkilendirirler. Birey kavramı liberalizm için de Marksizm için de merkezî önemdedir. Fakat aynı kavram bu iki siyasi ideoloji tarafından bambaşka şekillerde içeriklendirilmiştir. ‘Özgürlük’ kavramını kötileyen, lügatten çıkarmayı öneren bir siyasi ideoloji yoktur. Ama aynı kavram bir liberalin, bir anarşistin, bir sosyalistin, bir feministin ya da bir İslamcının dilinde farklı anlamlara gelecektir. Bu bakımdan ideolojik mücadele aynı zamanda kavramlar üzerindeki mücadeledir.

Siyasi ideolojiler birbirleriyle durmak bilmez bir rekabet ve mücadele içindedirler. Her siyasi ideoloji kendi doğrularını rakiplerinin yanlışlarını göstererek anlatır. Her biri, bugünkü topluma ilişkin açıklamalarının ve gelecek tahayyüllerinin kitlelerin ortak duyusu hâline gelmesini ister. Buna ideolojik hegemonya mücadelesi de denir. Siyasi ideolojilerin hedefi hegemonya mücadelesini kazanmak, zaten kazanılmışsa da onu sürdürmektir. Ne de olsa hegemonya her zaman bir süreçtir ve sürekli olarak yenilenmesi, yeniden yaratılması ve savunulması gerekir.²⁸ Toplumun ağırlıklı bir kesiminin yadırgadığı, tartışmasız bir şekilde yanlış ve haksız saydığı ya da içselleştirdiği, sempatiyle baktığı, şüphe etmeden doğru bulduğu tutumlar, yaklaşımlar, eğilimler, yönelişler ve bakış açıları belirli bir ideolojinin içinden geçilerek oluşuyorsa bir ideolojik hegemonyadan söz edilebilir. Doğruluğu, iyiliği, güzelliği ve haklılığı topluma rızadan daha çok zorlama yoluyla kabul ettirilen siyasi ideolojiler ise örneğin ‘resmî ideoloji’ sıfatına layık görülürler.

Son olarak siyasi iktidarlar, ana yönelişlerine ve gündelik politikalarına yön veren siyasi ideolojileri altı değişik biçimde meşrulaştırırlar: i) Kendilerine yakın gördükleri inanç ve değerlerin tutunmasını sağlarlar, ii) bu tür inanç ve değerleri doğallaştırırlar, iii) bunları evrenselleştirirler, iv) kendilerine meydan okuyan fikirleri karalarlar, v) rakip fikir sistemlerini sistematik bir biçimde dışlarlar, vi) toplumsal gerçekliği kendi çıkarlarına uygun bir şekilde çarpıtırlar.²⁹

Kaynakça

- Andrew Heywood, *Siyasi ideolojiler* (Ankara: Adres, 2010).
- Antonio Gramsci, *Selections from Prison Notebooks*, der. ve çev. Quintin Hoare ve Geoffrey Nowell Smith (New York: International Publishers, 1989).
- Bertell Ollman, “Marx’s Critique of Ideology”, *Introduction to Essays in Critical Teheory: Toward a Marxist Critique of Ideology*, Richard Lichtman (New York: San Fransisco State University), 1993.
- Bertell Ollman, “Marx’s Use of Class”, *American Journal of Sociology* 5 (1968), 537-580.
- Daniel Bensaid, *Marx Kullanım Kılavuzu*, çev. Volkan Yalçıntoklu (İstanbul: Habitus, 2011).
- David McLellan, *Ideology* (Buckingham: Open University Press, 1996).
- Georg Lukács, *History and Class: Consciousness Studies in Marxist Dialectics*, çev. Rondey
- Gökhan Atılgan “Marx’ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanığı”, *Praksis* 4 (2001), 11-34.
- Jorge Larrain, *Marxism and Ideology* (Londra: McMillan, 1983).
- Jorge Larrain, *The Concept of Ideology* (Londra: Hutchinson, 1979).
- Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, çev. Sevim Belli (Ankara: Sol, 1987).
- Karl Marx, *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli (Ankara: Sol, 1979).
- Karl Marx, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, çev. Kenan Somer (Ankara: Sol, 1997).

²⁸ Raymond Williams, *Marksizm ve Edebiyat*, çev. Esen Tarım (İstanbul: Adam, 1990), 90.

²⁹ Terry Eagleton, *İdeoloji*, 123-24.

- Karl Marx, *Kapital 1*, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlığan (İstanbul: Yordam Kitap, 2011).
- Louis Althusser, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, çev. Yusuf Alp ve Mahmut Özışık (İstanbul: İletişim, 1994).
- Martin Seliger, *Ideology and Politics* (Londra: Allen and Unwin, 1976).
- Nicos Poulantzas, *Political Power and Social Classes*, çev. ve der. Timothy O'Hagan (Londra: Verso, 1978).
- Raymond Williams, *Anahtar Sözcükler*, çev. Savaş Kılıç (İstanbul: İletişim, 2007).
- Raymond Williams, *Marksizm ve Edebiyat*, çev. Esen Tarım (İstanbul: Adam, 1990).
- Terry Eagleton, *İdeoloji*, çev. Mutallip Özcan (İstanbul: Ayrıntı, 2005).
- Vladimir İlyiç Lenin, *Ne Yapmalı? Hareketimizin Canalıcı Sorunları*, çev. Muzaffer Erdost (Ankara: Sol, 1990).

Okuma önerileri

- Andrew Heywood, *Siyasi İdeolojiler: Bir Giriş* (Ankara: Adres, 2009). Birinci Bölüm, 15-37.
- Birsen Örs, "İdeoloji: Karmaşık Bir Dünyayı Anlaşılır Kılmak", *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler*, der. Birsen Örs (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009), 3-45.
- David McLellan, *İdeoloji*, çev. Barış Yıldırım (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2005).
- Nur Betül Çelik, *İdeolojinin Soykütüğü: Marx ve İdeoloji* (Ankara: Bilim ve Sanat, 2005).
- Serpil Sancar, *İdeolojinin Serüveni: Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme* (Ankara: İmge, 1997).